

Vilniaus ORT technikumus 1921–1940 metais: susikūrimo aplinkybės, veikla ir išskirtinumas

Mangirdas Bumblauskas

Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka
Judaikos tyrimų centras
Martynas Mažvydas National Library of Lithuania
Judaica Research Center
mangirdas.bumblauskas@lnb.lt

Santrauka. Šiandieninė *World ORT* (angl. *Organization for Rehabilitation through Training*) – pasaulinė ir didžiausia žydų profesinio švietimo organizacija, padedanti įgyti profesiją ne vien žydams. Tad straipsnyje rekonstruojama ORT organizacijos susikūrimo aplinkybės ir jos raida iki 1921 m. tapimo pasauline organizacija, taip pat išryškinama, kuo išskirtinis buvo Vilniaus ORT technikumus savo veikimo laikotarpiu (1921–1940 metais). Nustatyta, kad postūmis 1880 m. Sankt Peterburge įkurti šią organizaciją buvo Rusijos caro Aleksandro II vykdyta laisvėjimo politika, konkrečiai – 1865 m. įsakas, leidęs kvalifikuotiems amatininkams apsigyventi visoje Rusijoje už žydų sėslumo ribos. ORT organizacijos tikslas ir buvo padėti žydų visuomenei prisitaikyti prie naujųjų laikų ekonominių sąlygų, pereinant prie gamybinio darbo. Vilniaus ORT technikumus 1921–1940 m. laikotarpiu buvo prestižiškiausia žydų profesinio švietimo mokykla tiek Lenkijoje, tiek ir visoje ORT organizacijoje. Mokyklos pavadinime vartojamas žodis „technikumas“ tuometinėje Lenkijoje buvo naujas ir išskirtinis, perimtas iš vokiškos švietimo sistemos, todėl taikantis prie lenkiškos švietimo sistemos jis buvo keičiamas – nuo 1932 m. ši žydų mokymo įstaiga vadinta Privačia technine mokykla, o nuo 1938 m. – Techniniu licėjumi. Baigę šią mokyklą absolventai įgydavo techniko (inžinieriaus padėjėjo) diplomą ir galėjo tiek iškart įsidarbinti, tiek ir tęsti studijas užsienio aukštosiose technikos mokyklose.

Reikšminiai žodžiai: žydų organizacijos, Amatų bei žemės ūkio darbo draugija (ORT), žydų sėslumo riba, žydų profesinis švietimas, tarpukario Lenkijos švietimas, Vilniaus ORT technikumus.

The ORT Vilna Technicum in 1921–1940: Circumstances of Its Establishment, Activities, and Uniqueness

Abstract. Today's *World ORT*, or *Organization for Rehabilitation through Training* is the world's largest Jewish vocational education organization, helping more than just Jews to find a profession. The article reconstructs the circumstances of the ORT's foundation and its development until it became a world organization in 1921, and highlights the distinctiveness of the ORT Vilna Technicum (1921–1940). The policy of liberation pursued by Tsar Alexander II of Russia, and in particular the decree of 1865 allowing skilled craftsmen to settle all over Russia

Received: 21/06/2024. Accepted: 10/09/2024.

Copyright © 2023 Mangirdas Bumblauskas. Published by the [Martynas Mažvydas National Library of Lithuania](#).

This is an Open Access article distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution Licence](#) (CC BY 4.0), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

outside the confines of the Pale of Settlement, led to the establishment of the organization in St Petersburg in 1880. The purpose of the ORT was to help Jewish society adapt to the economic conditions of the new times by moving towards manufacturing work. From 1921 until 1940, the ORT Vilna Technicum was the most prestigious Jewish vocational school in Poland and in the entire ORT system. The word “technicum” in the school’s name, adopted from the German education system, was new in Poland at that time. In the course of the adjustment to the Polish education system, the name was changed a few times: from 1932, this Jewish educational institution was called a private technicum, and from 1938, a technical lyceum. Graduates of this school were given the degree of technician (assistant engineer) and were able to find immediate employment or to continue their studies at foreign technical colleges and universities.

Keywords: Jewish organizations, Jewish Craft and Agricultural Labor Society (ORT), The Pale of Settlement, Jewish vocational education, interwar Polish education, The ORT Vilna Technicum.

Įvadas

Žydų profesinio švietimo organizacija *Organization for Rehabilitation through Training* (liet. Amatų bei žemės ūkio darbo draugija, toliau – ORT) – tiek Vilniaus istorija, tiek dabartis. Visiems gerai žinoma Vilniaus Šolomo Aleichemo ORT gimnazija, įkurta 1989 m. ir šiandieninį pavadinimą su ORT dėmeniu gavusi 2013 metais. Tačiau mažiau žinoma apie 1921–1940 m. veikusį Vilniaus ORT technikumą, kurio archyvinis fondas, beje, saugomas Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos (LNB) Judaikos kolekcijoje¹. Vien pastaroji aplinkybė skatina plačiau pasidomėti ORT organizacija ir jos istorija, juo labiau kad šios organizacijos remiamas Vilniaus technikumus buvo įtraukiamas tiek į tarpukario², tiek ir į pokario³ žydišką Vilnių reprezentuojančius leidinius – vaizdžiai tariant buvo viena iš žydų viešojo gyvenimo Vilniuje vizitinių kortelių.

ORT organizacijos istorija ir Vilniaus ORT technikumus nėra visiškai netyrinėta. ORT organizacijos istorija jau parašyta – 1980 m. išleista plati Leono Shapiro monografija „The History of ORT: A Jewish Movement for Social Change“⁴ (antrasis leidimas 2010 m.⁵). Svarbios ir senesnės ORT istorijos sintezės (Jack Rader⁶), pristatymai (Ilja Trockij⁷) ir ORT narių prisiminimai (Grigorijaus Aronsono⁸, Genricho Sliozbergo⁹,

¹ Plačiau apie tai žr. Puidokaitė, A. Sutvarkytas Žydų profesinio švietimo tinklo ORT dokumentų fondas. *Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka*, 2024 m. kovo 29 d. Prieiga per internetą: <https://blog.lnb.lt/judaika/2024/03/29/sutvarkytas-zydu-profesinio-svietimo-tinklo-ort-dokumentu-fondas/> [žiūrėta 2024-05-15].

² Žr., pavyzdžiui: Grossman, M. *Yidische Vilne in vort un bild: ilustrirter almanakh*. Wilno: Hirsh Matz, 1925, p. 66–68, taip pat prieiga per internetą: <https://www.epaveldas.lt/preview?id=C1B0004188653> [žiūrėta 2024-03-15]; Schreiber, M. Der Vilner yiddisher tekhnikum fun „ORT“. In: *Vilne: a zamelbukh gevidmet der shtot Vilne* / Ed. E. H. Jeshurin. New York: Arbeter ring, vilner brentsh, 1935, p. 313–321; Schreiber, M. Der yiddisher tekhnisher litsey in Vilne. In: *Vilner almanakh* / Ed. A. Y. Grodzenski. Vilne: Farlag „Ovnt-kurier“, 1939, p. 251–254, taip pat prieiga per internetą: <https://www.epaveldas.lt/preview?id=C1B0004189124> [žiūrėta 2024-03-15] (Reprinted with an introduction by I. Kowalski. Brooklyn: Moriah Offset Co, 1992).

³ Žr., pavyzdžiui, Ran, L. *Yerusholayim de-Lite: ilustrirt un dokumentirt*. New York, 1974, p. 207–209.

⁴ Shapiro, L. *The History of ORT: A Jewish Movement for Social Change*. New York: Schocken Books, 1980.

⁵ Shapiro, L. *The History of ORT: A Jewish Movement for Social Change* / 2nd ed. London: World ORT, 2010.

⁶ Rader, J. *By the Skill of their Hands: The Story of ORT*. Geneva: World ORT Union, 1970. Taip pat prieiga per internetą: https://ortarchive.org/fileadmin/d/history_books/d02a002.pdf [žiūrėta 2024-03-15].

⁷ Троцкий, И. Самодеятельность и самопомощь русского еврейства. In: *Книга о русском еврействе: от 1860-х годов до революции 1917 г.* Нью Йорк, 1960 (repr.: Иерусалим, Москва, Минск, 2002), с. 475–501.

⁸ Аронсон, Г. Возникновение «ОРТ»: страница из истории русско-еврейской интеллигенции. Берлин, 1930 [mašinarštis]. *World ORT Archive*. Prieiga per internetą: <https://ortarchive.org/media/documents/history-books/history-of-the-founding-of-ort-by-grigory-aronson-1930> [žiūrėta 2024-03-15].

⁹ Слюзбергъ, Г. Дела минувшихъ дней: записки русскаго еврея. 2 тома. Парижъ, 1933. Taip pat prieiga per internetą: https://vtoraya-literatura.com/pdf/sliozberg_dela_minuvshikh_dnej_tom1_1933_ocr.pdf; https://vtoraya-literatura.com/pdf/sliozberg_dela_minuvshikh_dnej_tom2_1933_ocr.pdf [žiūrėta 2024-03-15].

Davido Lvovičiaus¹⁰, Leono Frenkielio¹¹, Hiršo Abramovičiaus¹²), programiniai tekstai (Arono Singalowsky¹³) ir naujausi tyrinėjimai (Gennady Estraiikh¹⁴). Vilniaus ORT technikumų istorijai svarbūs mokyklos aprašymai – ilgamečio mokyklos direktoriaus Matitjahu Šraiberio¹⁵ ir jos dėstytojo Gershono Pludermacherio tyrimas¹⁶.

ORT Lietuvoje minimas taip pat nebe pirmą kartą. 2013 m. Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus surengė parodą „Parengti gyvenimui: ORT Lietuvoje“¹⁷, skirtą Vilniaus geto sunaikinimo 70-osioms metinėms. Parodoje buvo pristatyta *World ORT* organizacija, jos istorija ir misija, ypač didelis dėmesys buvo skirtas tarpukario Lietuvos Respublikos ORT organizacijai ir mokykloms, nepamirštant ir Lenkijai anuomet priklausiusio Vilniaus. Savo ruožtu apie Vilniaus ORT technikumą LNB Judaikos tyrimų centro tinklaraštyje ir žurnale „Tarp knygų“ tekstus yra publikavusi aukščiau minėtos parodos „Vilniaus ORT technikumai – langas į ateitį“ kuratorė Aistė Puidokaitė¹⁸. Nepaisant to, trūksta visuminio Vilniaus ORT technikumų veiklos 1921–1940 m. laikotarpiu vaizdo, tad šis trūkumas ir pagrindžia atskiro tyrimo aktualumą. Siekiant pateikti tokį visuminį vaizdą labai praverčia ir neseniai baigto tvarkyti LNB Judaikos kolekcijoje saugomo ORT ir jo Vilniaus technikumų archyvinio fondo¹⁹ duomenys. Taip pat šiame tyrime naudojami tiek pačios *World ORT* (jos administracijos būstinė yra Londone) skaitmeninis archyvas²⁰, tiek ir YIVO archyve Niujorke saugomi ORT dokumentų suskaitmeninti fondai²¹. Tad šio straipsnio tikslas – remiantis tiek istoriografinėmis, tiek archyvine medžiaga rekonstruoti ORT organizacijos susikūrimo istoriją iki jos tapimo pasauline organizacija 1921 m. ir išryškinti, kuo išskirtinis buvo Vilniaus ORT technikumai 1921–1940 m. laikotarpiu. 1921 m. yra Vilniaus žydų technikumų įsikūrimo pradžia, o 1940 m. – savarankiškos veiklos pabaiga.

¹⁰ Lvovitch, D. The ORT delegation: 1919–1921... In: *Material and Memoirs: Chapters for the History of ORT*. Geneve: b. l., 1955, p. 25–30. Taip pat prieiga per internetą: https://ortarchive.ort.org/fileadmin/d/history_books/d07a008.pdf [žiūrėta 2024-03-15].

¹¹ Frenkiel, L. V. Souvenirs: From the Diary of L. V. Frenkiel. In: *Material and Memoirs: Chapters for the History of ORT*. Geneve: b. l., 1955, p. 45–50. Taip pat prieiga per internetą: https://ortarchive.ort.org/fileadmin/d/history_books/d07a008.pdf [žiūrėta 2024-03-15].

¹² Abramowicz, H. *Profiles of a Lost World: Memoirs of East European Jewish Life before World War II* / Translated by E. Z. Dobkin; Eds. D. Abramowicz. and J. Shandle. Detroit: Wayne State University Press, 1999.

¹³ Singalowsky, A. Aufbau und Umbau: Zum Problem des jüdischen Wirtschaftslebens in Osteuropa. *Der Morgen: Monatsschrift der Juden in Deutschland*, 1927, Vol. 3, Heft 4, p. 355–385. Taip pat prieiga per internetą: <https://sammlungen.ub.uni-frankfurt.de/cm/periodical/titleinfo/2898165> [žiūrėta 2024-03-15].

¹⁴ Žr. Estraiikh, G. Changing Ideologies of Artisanal „Productivisation“: ORT in Late Imperial Russia. *East European Jewish Affairs*, 2009, Vol. 39, No. 1, p. 3–18, <https://doi.org/10.1080/13501670902750253>; Estraiikh, G. A Quest for Integration: Nikolai Bakst and ‘His’ ORT, 1880–1904. In: *Educating for Life: New Chapters in the History of ORT* / Eds. R. Bracha, A. Drori-Avraham, G. Yantian. London: World ORT, 2010, p. 26–39, taip pat prieiga per internetą: https://ortarchive.ort.org/fileadmin/d/history_books/d21a028.pdf [žiūrėta 2024-03-15].

¹⁵ Žr. Schreiber, M. *Der Vilner yiddisher tekhnikum fun „ORT“*, p. 313–321; Schreiber, M. *Der yiddisher tekhnisher litsey in Vilne*, p. 251–254.

¹⁶ Pludermacher, G. Le lycée technique juif de Vilna. La merveilleuse histoire de son développement (Tsukunft, 1937, p. 472–480). *Artefact*, 2021, Nr. 15, p. 301–324, <https://doi.org/10.4000/artefact.11796>.

¹⁷ Parodos aprašas ir katalogas: Parengti gyvenimui: ORT Lietuvoje: parodos aprašas. *Vilniaus Gaono žydų muziejus*, 2013 m. spalio 9 d. Prieiga per internetą: <https://www.jmusem.lt/lt/kilnojamosios-parodos/i/249/parengti-gyvenimui.-ort-lietuvoje/> [žiūrėta 2024-03-15].

¹⁸ Žr. Puidokaitė, A. Vilniaus ORT žydų technikumai. *Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka*, 2022 m. lapkričio 4 d., prieiga per internetą: <https://blog.lnb.lt/judaika/2022/11/04/vilniaus-ort-zydu-technikumas/> [žiūrėta 2024-03-15]; Puidokaitė, A. Dovydas Brudno. *Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka*, 2023 m. sausio 10 d., prieiga per internetą: <https://blog.lnb.lt/judaika/2023/01/10/dovydas-brudno/> [žiūrėta 2024-03-15]; Puidokaitė, A. *Sutvarkytas Žydų profesinio švietimo tinklo ORT dokumentų fondas*; Puidokaitė, A. Vilniaus ORT technikumai – langas į ateitį. *Tarp knygų*, 2023, Nr. 5, p. 19–21.

¹⁹ Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos (LNB) Rankraščių fondas, f. 235 („Žydų profesinio švietimo tinklas ORT Vilniuje ir Lietuvoje“). Taip pat žr. Puidokaitė, A. *Sutvarkytas Žydų profesinio švietimo tinklo ORT dokumentų fondas*.

²⁰ *World ORT Archive*. Prieiga per internetą: <https://ortarchive.ort.org/> [žiūrėta 2024-03-15].

²¹ YIVO archyvas, ypač f. RG21 („ORT Technicum in Vilna“). Prieiga per internetą: <https://archives.cjh.org/repositories/7/resources/19977> [žiūrėta 2024-03-15]. Taip pat YIVO archyvas, f. RG47 („Records of the ORT Society, Vilna“). Prieiga per internetą: <https://archives.cjh.org/repositories/7/resources/19968> [žiūrėta 2024-03-15].

Akstiną imtis šio tyrimo suteikė ir 2023 m. balandžio 4 – gegužės 31 d. LNB veikusi paroda „Vilniaus ORT technikumai – langas į ateitį“²², dedikuota Vilniaus 700 metų jubiliejui. Šis straipsnis – tai parodos uždarymo proga gegužės 31 d. straipsnio autoriaus skaityto pranešimo „Vilniaus ORT – žydų profesinio švietimo kalvė“ pagrindu papildytas ir lietuviškai auditorijai pritaikytas tyrimas.

Straipsnis sudarytas iš dviejų dalių. Pirmojoje dalyje rekonstruojama ORT organizacijos atsiradimo istorija iki jos tapimo tarptautine organizacija 1921 metais. Antrojoje dalyje išryškintas Vilniaus ORT technikumų išskirtinumas to meto (profesinio) švietimo kontekste.

1. ORT atsiradimo istorija iki tapimo pasauline organizacija 1921 metais

Šiandieninė „World ORT“ (angl. *Organization for Rehabilitation through Training*) – pasaulinė ir didžiausia žydų profesinio švietimo organizacija, padedanti įgyti profesiją ne vien žydams. Savo istoriją ji pradėjo 1880 m., kai Rusijoje, Sankt Peterburge, įsikūrė filantropinės organizacijos, siekusios padėti žydų amatininkams ir žemdirbiams įsikurti už sėslumo ribos. Tuomet ji vadinosi *Общество ремесленного и земледельческого труда среди евреев в России*, o sutrumpintai – *Общество ремесленного труда* (ORT).

Tiesa, 1880 m. buvo įkurta tik organizacijos užuomazga – „Laikinis komitetas amatų ir žemdirbystės platinimo tarp žydų fondo kūrimui“ (rus. *Временный Комитет для образования фонда распространения среди евреев ремесленного и земледельческого труда*). Tačiau būtent ši data žymi ORT įkūrimą. Kas buvo šios organizacijos įkūrimo iniciatorius, historiografijoje nesutariama. Vieni teigia, kad Nikolajus Bakstas (1842–1904) – fiziologijos profesorius ir žydų visuomenės veikėjas, publicistas²³, kiti – kad Samuelis Poliakovas (1837–1888) – bankininkas, pramonininkas, dar vadintas geležinkelių karaliumi²⁴, vėliau (1885 m.) tapęs slaptuoju patarėju. Netgi carinėje žydų enciklopedijoje²⁵ skirtingų autorių parašytuose skyreliuose nuomonės išsiskiria. Jakovas Klebanovas skyrelyje apie ORT jos iniciatoriumi vadina S. Poliakovą²⁶. O Julijus Gessenas skyrelyje apie N. Bakstą ORT iniciatoriumi laiko jį²⁷.

S. Poliakovas neabejotinai laikytinas ORT iniciatoriumi. Kaip 1930 m. apie ORT įkūrimo įvykius rašo Grigorijus Aronsonas, būtent S. Poliakovui buvo atsiųstas Rusijos vidaus reikalų ministro Levo Makovo 1880 m. kovo 22 d. laiškas, kuriame perduodama imperatoriaus žinia:

Jo Didenybė Imperatorius, maloningai išklauses mano pranešimo apie Rusijos žydų pasiūlymą surinkti iš savo aplinkos kapitalą labdariniam tikslui 1880 m. vasario 19-ajai [ši data buvo imperatoriaus valdymo 25-metis – M. B.] atminti ir apie Jūsų Ekscelencijos šiam reikalui paaukotus 25 000 rublių, Aukščiausiai leido priimti tokį paaukojimą ir Aukščiausiai įsakė padėkoti Jūsų Ekscelencijai už tokį reikšmingą paaukojimą. Prie viso to aš nuolankiausiai pranešiau Jo Imperatoriškajai Didenybei, kad paaukojimais bus renkami Jūsų Ekscelencijos privačiai ir kad apie kapitalo panaudojimą bus pranešta vėliau.²⁸

²² Paroda „Vilniaus ORT technikumai – langas į ateitį“. Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, 2023 m. balandžio 4 d. – gegužės 31 d. Prieiga per internetą: <https://lnb.lt/parodos/9771-paroda-vilniaus-ort-technikumas-langas-i-ateiti> [žiūrėta 2024-03-15]. Taip pat žr. Nacionalinėje bibliotekoje atverta paroda „Vilniaus ORT technikumai – langas į ateitį“. Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, 2023 m. balandžio 6 d., prieiga per internetą: <https://www.lnb.lt/naujienos/9846-nacionalineje-bibliotekoje-atverta-paroda-vilniaus-ort-technikumas-langas-i-ateiti> [žiūrėta 2024-03-15].

²³ Tokį požiūrį palaiko Leonas Shapiro ir Gennady Estraihas. Žr. Shapiro, L. *The History of ORT: A Jewish Movement for Social Change*, p. 13, p. 364; Estraihas, G. *Changing Ideologies of Artisanal “Productivisation”: ORT in Late Imperial Russia*, p. 4.

²⁴ Skaičiuojama, kad S. Poliakovas nutiesė daugiau kaip 4 tūkst. km geležinkelių, tuo metu tai sudarė apie ketvirtį visų Rusijos geležinkelių.

²⁵ *Еврейская энциклопедия*, 16 т., С.-Петербургъ: Брокгаузъ-Ефронъ, 1908–1913.

²⁶ *Ibidem*, t. 11, c. 924.

²⁷ *Ibidem*, t. 3, c. 700–701.

²⁸ Аронсон, Г. *Возникновение «ОРТ»: страница из истории русско-еврейской интеллигенции*, с. 50.

N. Baksto pavardės nebuvo ir po 1880 m. balandžio 10 d. tūkstančiams potencialių rėmėjų išsiuntinētu „Privačiu laišku“, po kuriuo pasirašė S. Poliakovas, baronas Horacijus Ginzburgas, Abramus Zakas, Leonas Rozentalis (Rosenthal), Mejeris Friedlandas, – visi bankininkai ar pramonininkai. 1880 m. spalio 30 d. Rusijos vidaus reikalų ministras Michailas Lorisas Melikovas patvirtinto „Laikinojo komiteto“ veikimo taisyklės, o 1880 m. lapkričio 4 d. įvyko pirmasis šio komiteto posėdis, kurio metu į „Laikinį komitetą“ buvo įtrauktas N. Bakstas ir kiti. Tačiau šiam ir vėlesniems „Laikinojo komiteto“ posėdžiams pirmininkavo būtent S. Poliakovas.

N. Bakstas – mokslininkas fiziologas, apgynęs disertaciją Vokietijoje, G. Estraikho teigimu, buvo tikrasis organizacijos ideologas²⁹, o, pasak G. Sliozbergo, – „šito reikalo siela“ („душой этого дела“)³⁰; sprendimą imtis reikalo S. Poliakovas priėmęs dėl N. Baksto įtakos. Tokios nuomonės laikėsi ir Ilja Trockis³¹, ir L. Shapiro³². Tačiau ją paremia tik pora netiesioginių faktų. Pirma, N. Bakstas buvo baigęs fiziologijos studijas Vokietijos universitetuose Heidelberge ir Leipcige ir būtent ten galėjo nusižiūrėti būsimos organizacijos pavadinimą – Prūsijoje jau nuo 1812 m. veikė „Amatų ir žemdirbystės platinimo tarp Prūsijos valstybės žydų draugija“ (vok. *Gesellschaft zur Verbreitung der Handwerke und des Ackerbaues unter den Juden im Preußischen Staate*). Ir antra, N. Bakstas buvo ir kitos organizacijos įkūrimo iniciatorius – „Žydų kolonizacijos asociacijos“ (angl. *Jewish Colonization Association*, JCA, rus. *Еврейское колонизационное общество*, ЕКО)³³, kuri, 1891 m. įkurta Londone barono Moriso de Hiršo (Maurice de Hirsch), 1892 m. vadovaujant baronui Horacijui Ginzburgui (1833–1909) atidarė filialą Rusijoje. „Žydų kolonizacijos asociacija“ rūpinosi žydų emigracija į Argentiną, taip pat profesinių mokyklų rėmimu Rusijoje.

Kaip bebūtų, tiek S. Poliakovas, tiek ir N. Bakstas priklausė tam pačiam, vadinamajam „Ginzburgo ratiui“. O B. H. Ginzburgas buvo šadlanas, – neoficialus tarpininkas tarp žydų bendruomenės ir aukščiausios valdžios, taip pat bankininkas – jo tėvas Evzelis 1859 m. įkūrė pirmąjį žydų banką Sankt Peterburge. Jie abu, tėvas ir sūnus, kartu su kitais 1863 m. buvo įkūrę gerai žinomą „Švietimo platinimo tarp žydų Rusijoje draugiją“ (rus. *Общество для распространения просвещения между евреями в России*, ОИЕ; angl. *The Society for the Dissemination of Enlightenment among the Jews in Russia*, OPE; hebr. *Hevra Mefitsei Haskalah*), Rusijoje veikusią iki pat 1929 m. ir besirūpinusią žydų pasaulietiniu švietimu rusų, vėliau (nuo 1911 m.) – jidiš kalba. O leidimą gyventi už žydų sėslumo ribos jie paveldėjo iš H. Ginzburgo senelio Gabrieliaus, kuris 1793 m. gimė Vilniuje ir 1848 m. kaip pirmos gildijos pirklys buvo gavęs paveldimą garbės piliečio titulą³⁴.

Būtent tarp OPE narių ir kilo idėja įkurti ORT, o tikroju ORT įkūrimo idėjos kūrėju, nors ir nepriklausiusiu šiai organizacijai, reikėtų laikyti publicistą Michailą (Menaše) Morgulisą (1837–1912), kuris 1879 m. žydų laikraštyje „Rassvet“ publikavo straipsnį „Ką mums daryti su Rusijos žydais?“³⁵. Straipsnyje M. Morgulisas pagrindė tokios organizacijos poreikį ir net išdėstė veiksmų programą. Į straipsnio pavadinime iškeltą klausimą jis iš esmės atsakė jau įvade:

*Ko reikia Rusijos žydų masėms? Joms reikia suteikti galimybę užsiimti gamybinio darbu, suteikti galimybę persikelti iš tų vietų, kur jų darbas negali rasti pritaikymo, į tokias, kuriose jaučiamas skubus jo poreikis.*³⁶

²⁹ Estraikh, G. *A Quest for Integration: Nikolai Bakst and 'His' ORT, 1880–1904*, p. 29.

³⁰ Слюзбергъ, Г. *Дела минувшихъ дней: записки русскаго еврея*, с. 143.

³¹ Троцкий, И. Самодеятельность и самопомощь русского еврейства. In: *Книга о русском еврействе: от 1860-х годов до революции 1917 г.*, с. 484.

³² Žr. Shapiro, L. *The History of ORT: A Jewish Movement for Social Change*, p. 13, p. 364.

³³ Taip rašo G. Sliozbergas, juo remiasi G. Estraikhas.

³⁴ Žr. Rosenthal, H.; Seligsohn, M. Günzburg, Gabriel Jacob Ben Naphtali Hirz. In: *The Jewish Encyclopedia*, Vol. 6. New York, London, 1904, p. 111. Taip pat prieiga per internetą: <https://www.jewishencyclopedia.com/articles/6949-gunzburg-gabriel-jacob-ben-naph-talhirz> [žiūrėta 2024-03-15].

³⁵ Моргулис, М. Г. «Что нам делать с русскими евреями?». In: Моргулис, М. Г. *Вопросы еврейской жизни: собрание статей*. С.-Петербург, 1903, с. 294–342 (1 publikacija: Разсвет, 1879, № 3, с. 99–103; № 4, с. 139–142; № 5, с. 176–183; № 6, с. 222–231).

³⁶ Моргулис, М. Г. «Что нам делать с русскими евреями?», с. 176.

M. Morgulisas priminė, kad jau 1865 m. buvo panaikintas žydų amatininkams taikytas ribojimas dėl gyvenamosios vietos – kvalifikuotiems amatininkams leista nuolat gyventi už žydų sėslumo ribos. Šis įstatymas visiškai atitiko Rusijos imperijos vyriausybės interesus, nes buvo statistiškai paskaičiuota, kad vidinėse Rusijos gubernijose amatininkų labai trūksta, o į žydų sėslumo ribą patenkančiose gubernijose jų yra perteklius (lygintos Kursko, Jaroslavlio, ir Kyjivo gubernijos su atitinkamai 0,8, 0,9 ir 2,6 amatininko 1000-čiui gyventojų). Vis dėlto pasinaudoti teise nuolat gyventi už žydų sėslumo ribos trukdė dvi aplinkybės: pirma, įstatymas reikalavo įgyti pasą, už kurį reikėjo susimokėti; antra, persikėlimui ir įsikūrimui naujoje vietoje taip pat reikėjo pinigų. Todėl M. Morgulisas Rusijos žydų elitui siūlė prisiimti du uždavinius: pirma, materialiai padėti už žydų sėslumo ribos norintiems persikelti amatininkams; antra, kuo daugiau žydų padaryti amatininkais, o tai, pasak jo, galima pasiekti kuriant amatų mokyklas. M. Morgulisas buvo įsitikinęs, kad tokią iniciatyvą paremtų ir imperijos vyriausybė, norinti žydus paversti naudingais piliečiais.

Taigi teliko M. Morguliso programą įgyvendinti. Reikia pastebėti, kad ORT buvo įkurta labai laiku – dar nesibaigus imperatoriaus Aleksandro II (valdė 1855–1881) vykdytai laisvėjimo politikai. Reikia paminėti, kad būtent jo valdymo metu kai kurioms žydų grupėms pradėta leisti gyventi už sėslumo ribos:

- 1859 m. – pirmos gildijos pirkliais (t. y. turtingiausiems pagal kapitalą, jiems buvo leidžiama užsienio prekyba, turėti savo fabrikus ir gamyklas);
- 1861 m. – turintiems mokslo laipsnį;
- 1865 m. – amatininkams;
- 1867 m. – atitarnavusiems kareiviams;
- 1879 m. – baigusiems gimnazijas; jiems leista tęsti mokslą visos Rusijos aukštosiose mokyklose, o aukštąsias mokyklas baigusiems žydams leista apsigyventi beveik visoje Rusijoje³⁷.

Tad kas lėmė organizacijos įkūrimą? J. Raderio aiškinimu, motyvas įkurti ORT buvo imperatoriaus Aleksandro II laisvėjimo politika, o konkrečiai – 1865 m. įsakas, leidęs kvalifikuotiems amatininkams apsigyventi visoje Rusijoje už žydų sėslumo ribos³⁸. To meto žymus žydų teisininkas ir istorikas Ilja Oršanskis 1865 m. šį įsaką įvertino kaip pirmą reikšmingą žingsnį link žydų pripažinimo visateisiais imperijos piliečiais³⁹.

Kodėl ir kokiu tikslu buvo įkurta ORT? Vieną paaiškinimą pateikė jau minėtas G. Sliozbergas 1933 m. Paryžiuje išleistoje knygoje „Praėjusių dienų reikalai: rusų žydo užrašai“. Jis rašo:

Žydų visuomenės veikėjai sostinėje, baronas Ginzburgas, Poliakovas ir kiti, visada jautriai reagavo į pagrindinį antisemitinį žydų kaltinimą, kad jie neturi polinkio ir sugebėjimo gamybiniam darbui. Su tikslu atsakyti į šį kaltinimą ir pašalinti visa, kas palaikytų tokią nuomonę, dar 1880 m. Aleksandro II caravimo 25-mečio pretekstu ir buvo įkurtas „Laikinis komitetas“.⁴⁰

O štai 1939 m. Rusijos žydų inteligentijos susivienijimo Paryžiuje išleistame leidinyje apie ORT tikslą be užuolankų sakoma – padaryti iš žydų sėslumo ribos „luftmenšų“ („луфтменшен“) naudingus piliečius, kurie galėtų gauti pastovų atlyginimą ir veiksmingai dalyvautų šalies gamyboje⁴¹. Šie du organizacijos įkūrimo motyvai, regis, turėjo būti panaudoti kaip paaiškinimai Rusijos valdžiai. Iš tikrųjų, kaip G. Estraikhas teigia, problema buvo ne žydų amatininkų trūkumas, o jų perteklius žydų sėslumo ribose, ir tai gerai suprato N. Bakstas ir kiti ORT aktyvistai⁴².

³⁷ Ж. Оршанский, И. Г. Русское законодательство о евреях: очерки и исследования. С.-Петербург: Типография и литография А. Е. Ландау, 1877, с. 309–334 – skyrius „Заметки о юридическом быте евреев“, poskyris „Очерк законодательных мер относительно евреев в последние годы“.

³⁸ Rader, J. *By the Skill of their Hands: The Story of ORT*, p. 9.

³⁹ Оршанский, И. Г. *Русское законодательство о евреях: очерки и исследования*, с. 317.

⁴⁰ Сліозбергъ, Г. *Дела минувшихъ дней: записки русскаго еврея*, с. 297–298.

⁴¹ *Еврейский Мир: ежегодник на 1939 год*. Париж: Объединение русско-еврейской интеллигенции в Парижѣ, 1939. (репр. 2002), с. 353. Taip pat prieiga per internetą: <https://www.calameo.com/read/002055968ca2fe638133f> [žiūrėta 2024-03-15].

⁴² Estraikh, G. *A Quest for Integration: Nikolai Bakst and 'His' ORT, 1880–1904*, p. 34–35.

Todėl visai kitokį paaiškinimą žvelgdamas iš laiko perspektyvos 1927 m. pateikė Aaronas Singalovskis⁴³. Jis ORT įkūrimą siejo su ekonominiais pokyčiais XIX a. antros pusės imperinėje Rusijoje – perėjimu nuo viduramžių feodalinės prie modernios kapitalistinės ekonomikos. 1861 m. Rusijoje buvo panaikinta baudžiava, ir žydams, tuo metu daugiausia besivertusiems prekyba, pradėjo vis labiau rasti konkurenciją. Pereiti iš smulkiosios prekybos į vidutinę ar stambiąją galėjo tik nedaugelis, todėl milijonams smulkiųjų prekeivių žydų liko vienintelis kelias – pereiti į gamybinį darbą (t. y. amatininkystę ir pramonę). Tiesa, susidūrę su socioekonominio persisluoksniavimo problema, dalis Rusijos žydų rinkosi emigraciją (1880–1914 m. iš Rusijos emigravo beveik 2 mln. žydų⁴⁴). Būtent tuo metu ir įsikūrė ORT – tokiu būdu žydų inteligentija įsipareigojo remti tautos siekius prisitaikyti prie modernių laikų. Pristatymo prie naujų sąlygų procesas sparčiai žengė į priekį ir 1914 m. daugiau kaip 50 proc. Rusijos žydų gyveno iš gamybinio darbo.

Po Aleksandro II nužudymo (1881 m. kovo 13 d.) į sostą sėdęs jo sūnus Aleksandras III nebetęsė laisvėjimo politikos, prasidėjo reakcijos ir suvaržymų laikotarpis, o juk tais pačiais metais kilo ir didžiausi pogromai prieš žydus. 1882 m. buvo priimtos žydams skirtos „Laikinosios taisyklės“, kurios galiojo iki pat 1917 metų. Pagal šias taisykles žydams uždrausta apsigyventi kaimuose ir įsigyti žemės visoje Rusijos imperijoje – tai visiškai apribojo ORT galimybes padėti žemdirbiams. 1887 m. įvestas žydų priėmimo į gimnazijas ir aukštąsias mokyklas procentinis ribojimas: 10 proc. jų galėjo būti priimama žydų sėslumo zonos ribose, 5 proc. už žydų sėslumo ribos, 3 proc. Maskvoje ir Peterburge.

Po 1905 m. revoliucijos vėl prasidėjo laisvesnio veikimo laikotarpis. 1906 m., dvidešimt penkerius metus veikusi kaip „Laikinis komitetas“, ORT buvo pilnai įteisinta – patvirtintas jos statusas. Mirus S. Poliakovui (1888 m.), N. Bakstui (1904 m.), B. H. Ginzburgui (1909 m.), pasikeitė organizacijos veikimo pobūdis. Į organizaciją įsiliejusi nauja karta – Leonas Bramsonas (1869–1941), Borisas Bruckus (1874–1938) ir kiti – lėmė ORT persiorientavimą iš labdaros į savipagalbos organizaciją. Vis daugiau dėmesio imta skirti ne individualiems žemdirbiams ir amatininkams, o bendruomeniniam profesiniam švietimui – tiek suaugusiųjų, tiek ir jaunimo. Buvo kuriami profesiniai ir tobulinimosi kursai, kooperatinės suaugusiesiems skirtos dirbtuvės, taip pat remiamos ir kuriamos profesinės klasės prie žydų pradinių mokyklų bei vidurinės profesinės žydų mokyklos. Profesiniame švietime pradėta orientuotis į perspektyvias profesijas. Vadovaujantis tokiu požiūriu 1910 m. Vilniuje įkurti Elektrotechnikos kursai, jiems ėmėsi vadovauti inžinierius Leonas Frenkielis (1877–1969), palikęs prisiminimų apie tą laikotarpį⁴⁵.

Pirmasis pasaulinis karas dar kartą pakeitė ORT veiklos pobūdį – imtasi padėti karo pabėgėliams susirasti darbo. Po 1917 m. bolševikinės revoliucijos ORT Centro komitetas nusprendė trauktis iš Rusijos, palikdamas čia tik vietinį komitetą, kuris veikė iki 1938 metų. Pamažu ėmė kurtis vietiniai ORT centrai už Rusijos ribų; vienas pirmųjų tokių centrų buvo Vilnius. Kada tiksliai įsikūrė Vilniaus ORT komitetas, nėra žinoma. Štai Morico Grosmano išleistame Vilniaus almanache rašoma:

*1918 m. pabaigoje ORT draugija vėl atsikūrė Vilniuje. Vilniaus ORT draugija pagrįstai gali būti laikoma visų Lenkijos ORT draugijų motina.*⁴⁶

YIVO instituto archyvarai⁴⁷ Vilniaus ORT komiteto susikūrimą šiek tiek vėlina – nurodo, kad organizacija įsikūrė 1919 m. vasario mėnesį. Abejonių kelia ir Davido Lvovičiaus (1882–1950) prisimi-

⁴³ Singalowsky, A. *Aufbau und Umbau: Zum Problem des jüdischen Wirtschaftslebens in Osteuropa*, S. 359–362.

⁴⁴ Panašų skaičių pateikia A. Polonsky kalbėdamas apie 1881–1930 m. žydų emigraciją iš Rusijos – 2,285 mln.: Polonsky, A. *The Jews in Poland and Russia: Volume II: 1881 to 1914*. Liverpool: Liverpool University Press, 2019, p. 21.

⁴⁵ Frenkiel, L. V. Souvenirs: From the Diary of L. V. Frenkiel. In: *Material and Memoirs: Chapters for the History of ORT*. Geneve: b. l., 1955, p. 45–50. Taip pat prieiga per internetą: https://ortarchive.ort.org/fileadmin/d/history_books/d07a008.pdf [žiūrėta 2024-03-15]. Šiek tiek sutrumpintas variantas perpublikuotas: Frenkiel, L. V. Souvenirs: From the Diary of L. V. Frenkiel. In: *Educating for Life: New Chapters in the History of ORT* / Eds. R. Bracha, A. Drori-Avraham, G. Yantian. London: World ORT, 2010, p. 69–73, taip pat prieiga per internetą: https://ortarchive.ort.org/fileadmin/d/history_books/d21a028.pdf [žiūrėta 2024-03-15].

⁴⁶ Grossman, M. *Yidische Vilne in vort un bild: illustrirter almanakh*, p. 65.

⁴⁷ Žr. YIVO archyvo fondo RG47 aprašymą: YIVO archyvas, f. RG47 („Records of the ORT Society, Vilna“). Prieiga per internetą: <https://archives.cjh.org/repositories/7/resources/19968> [žiūrėta 2024-03-15].

nimai, kuriuose jis rašo, nepatiksindamas laiko (matyt, kažkuriuo metu po Rusijos revoliucijos), kad ORT Centro komitetas buvo įsikūręs Vilniuje⁴⁸. Tai abejotina žinia, nes tarp Vokietijos kapituliacijos 1918 m. lapkričio mėnesį ir Lenkijos–Sovietų Rusijos taikos sutarties, sudarytos 1921 m. kovo mėnesį, Vilnius kelis kartus ėjo iš rankų į rankas.

Vienaip ar kitaip, Vilniaus ORT komitetas itin daug prisidėjo įkuriant naują ORT būstinę Berlyne. Čia 1921 m. liepos 31 d. prasidėjusiame ORT suvažiavime, kuriame dalyvavo atstovai iš 12 komitetų ir iniciatyvinių grupių (Berlyno, Bresto, Gardino, Kauno, Kišiniovo, Kyjivo, Londono, Paryžiaus, Petrakavo, Pinsko, Varšuvos ir Vilniaus), buvo įkurta pasaulinė organizacija *World ORT Union*. Vilniaus ORT komitetui buvo gausiai atstovaujama – dalyvavo jo nariai Cemachas Šabadas, Izraelis Okunis (pirmasis Vilniaus technikumų direktorius), Boruchas Kahanas (Virgili), Eliezeris Krukas⁴⁹. C. Šabadas buvo išrinktas suvažiavimo pirmininku. Suvažiavimas išrinko 18 žmonių Centrinę tarybą (pirmininkas C. Šabadas), 5 žmonių Centrinę valdybą ir 5 žmonių Kontrolės komisiją. Centrinėje valdyboje tris pagrindines vietas užėmė L. Bramsonas, D. Lvovičius ir J. Zegelnickis⁵⁰.

2. Kuo išskirtinis Vilniaus ORT technikumai?

Kaip minėta, Vilniaus ORT technikumai pristatomas beveik visuose tiek tarpukario, tiek ir pokario žydišką Vilnių reprezentuojančiuose leidiniuose⁵¹. Tačiau pristatomas jis ne kaip vienintelė Vilniaus žydų profesinė mokykla. Minėtuose leidiniuose visuomet šalia paminima ir Vilniaus vietinės organizacijos *Hilf durkh Arbet* amatų mokykla. Tiek ši organizacija, tiek jos mokykla veikė jau nuo 1903 m.⁵², jai vadovavo inžinierius Avromas Klebanovas (1876–?)⁵³, o ją rėmė Žydų kolonizacijos asociacija. Beje, prieš pradėdama kurti savo mokyklą Vilniuje, ORT domėjosi *Hilf durkh Arbet* amatų mokyklos darbu ir partitimi. Kaip pasakoja Leonas Frenkielis, Vilniuje amatų mokyklą ORT ruošėsi kurti jau 1907 m., ir pats L. Frenkielis turėjo tapti jos direktoriumi⁵⁴, tačiau galiausiai tapo jau minėtų 1910 m. Vilniuje ORT įkurtų dvimečių Elektrotechnikos kursų vadovu⁵⁵. Šie kursai, kurie nuo 1912 m. vadinosi Elektromontažo kursais, buvo įkurti būtent prie *Hilf durkh Arbet* amatų mokyklos. Prasidėjus karui kursų įranga buvo evakuota į Kremenčuką Ukrainoje, o vėliau visi kursai perkelti į šalia esantį Jekaterinoslavą (dab. Dnipras).

Reikia paminėti, kad abi šios mokyklos nebuvo pirmosios profesinės žydų mokyklos Vilniuje. Pati seniausia – keturmetė Žydų amatų mokykla – buvo įkurta 1892 m. prie Naujojoje gatvėje

⁴⁸ Lvovitch, D. *The ORT delegation: 1919–1921...*, p. 28.

⁴⁹ Žr. *80 years of ORT: Historical Materials, Documents and Reports*. Geneva: ORT Union, 1960, p. 135–137, taip pat prieiga per internetą: https://ortarchive.org/fileadmin/d/history_books/d04a016.pdf [žiūrėta 2024-03-15]. Plg., žr. Shapiro, L. *The History of ORT: A Jewish Movement for Social Change*, p. 94. Žr. taip pat H. Abramovičiaus prisiminimus apie C. Šabada, B. Kahaną ir E. Kruką: Abramowicz, H. *Profiles of a Lost World: Memoirs of East European Jewish Life before World War II*, p. 269–275, 276–279, 297–300.

⁵⁰ Žr. *80 years of ORT: Historical Materials, Documents and Reports*, p. 135–137.

⁵¹ Žr. 2 ir 3 išnašą.

⁵² Vilniaus organizacijos *Hilf durkh Arbet* ir jos amatų mokyklos įkūrimo istoriją žr. Abramowicz, H. *Profiles of a Lost World: Memoirs of East European Jewish Life before World War II*, p. 221–228.

⁵³ Plačiau apie A. Klebanovą žr. Wasser, H. Inżynier Abraham Klebanow. In: *Almanach szkolnictwa żydowskiego w Polsce: trzeci zeszyt okazowy / Red. J. Zineman*. Warszawa: Renesans, 1937, s. 69–71, taip pat prieiga per internetą: <http://mbc.cyfrowemazowsze.pl/Content/80980/00086129 - Almanach-szkolnictwa-zydo-o-w-Polsce-Z-okazowy-3-sygn-K-791.pdf> [žiūrėta 2024-03-15]. Verta paminėti, kad A. Klebanovo darbo *Hilf durkh Arbet* amatų mokykloje 20-mečio proga buvo išleista knygelė jidiš kalba: *Inżynier Abraham Klebanow – tsu zein 20-yoriker tetikeit in „Hilf durkh arbet“ Vilne: 1905–1925*. Vilne: b. l., 1926.

⁵⁴ Žr. Frenkiel, L. *Souvenirs: From the Diary of L. V. Frenkiel*, p. 45–50.

⁵⁵ Žr. *Виленский курьер – наша копейка*. Вильна, №. 179, 17 января 1910 г.; №. 188, 26 января 1910 г.; *Отчет общества ремесленного и земледельческого труда среди евреев в России за 1911 год*. С.-Петербург, [1912], с. 24, taip pat prieiga per internetą: <https://ortarchive.org/fileadmin/d/russia/d07a281.pdf> [žiūrėta 2024-03-15]; *Отчет общества ремесленного и земледельческого труда среди евреев в России за 1912 год*. С.-Петербург, [1913], с. 13–14, taip pat prieiga per internetą: <https://ortarchive.org/fileadmin/d/russia/d07a282.pdf> [žiūrėta 2024-03-15]; *Отчет общества ремесленного и земледельческого труда среди евреев в России за 1914 год*. С.-Петербург, 1915, с. 60–63, taip pat prieiga per internetą: <https://ortarchive.org/fileadmin/d/russia/d07a284.pdf> [žiūrėta 2024-03-15].

(dab. Islandijos g. Nr. 3, 5) veikusios 6-iametės Talmud Toros, bet 1904 m. ji buvo uždaryta. Nuo 1904 m. iki Pirmojo pasaulinio karo čia buvo įsikūrusi Marko Antokolskio menininkų ir pramonininkų draugijos mokykla, taip pat ruošusi amatininkus, pavyzdžiui, fotografus, juvelyrus ir kitus⁵⁶. O kalbant apie pirmąsias profesines Vilniaus mokyklas apskritai⁵⁷, reikia paminėti, kad: 1866 m. įkuriama Vilniaus piešimo ir amatų mokykla, vėliau pavadinta I. Trutnevo vardu; 1876 m. – Vilniaus techninė geležinkelininkų mokykla; 1888 m. – Vilniaus techninė pašto ir telegrafo mokykla (Dominikonų g., buvusi Blagoveščenskos g. 15); 1900 m. – Vilniaus vidurinė chemijos ir technikos mokykla (Naugarduko g. 22), prie kurios nuo 1903 m. veikė ir Žemesnioji amatų mokykla bei kursai.

Pasibaigus Pirmajam pasauliniam karui ORT Vilniuje kūrėsi iš naujo. Jau minėjome, kad 1918 m. pabaigoje susikūrė Vilniaus ORT draugija, 1919 m. buvo patvirtintas jos statusas. Neaiški Vilniaus priklausomybė iki pat 1920 m. rudens, matyt, nesudarė sąlygų pradėti kurti mieste profesines įstaigas. Tad apie Vilniuje steigiamus dvimečius ORT Politechnikos kursus su penkiais skyriais – Ekonomikos, Mechanikos, Elektrotechnikos, Chemijos, Agronomijos – pranešta tik 1920 m. gruodį išleistame skelbime⁵⁸. Kursai savo pedagoginę veiklą pradėjo 1921 m.; šie metai ir yra laikomi Vilniaus žydų technikumui įsikūrimo pradžia – taip teigia vėlesnis Technikumo vadovas Matitjahu Šraiberis 1939 m. rašytame tekste⁵⁹. O 1928 m. rusų kalba surašytame Technikumo aprašyme⁶⁰ sakoma, kad 1921 m. įkurti vakariniai techniniai kursai, kurie jau 1922 m. buvo perorganizuoti į Technikumą. Reikia paminėti, kad tais pačiais metais ORT Vilniuje įsteigė ir profesinę amatų mokyklą su šaltkalvių-mechanikų ir stalių-baldžių skyriais⁶¹. Apie ją žinoma iš ORT archyve saugomų šios mokyklos pabaigtuvių nuotraukų, kuriuose užfiksuoti jos mokytojai ir absolventai, taip pat iš YIVO archyve ir LNB Judaikos kolekciijoje saugomų bylų⁶². YIVO archyve yra išlikę ir šios mokyklos laikinieji statutai⁶³.

Technikumui įkūrimo detales pasakoja vėlesnis jo dėstytojas G. Pludermacheris savo 1937 m. rašytame tekste:

Nepaisant reorganizacijos, kursų materialinė padėtis buvo gana trapi, su ja susidoroti reikėjo išskirtinės energijos ir drąsios dvasios verslių žmonių. Vienas tokių buvo inžinierius Izraelis Okunis. Savo projektu jis sugebėjo sudominti įvairius Vilniaus žydų bendruomenės sluoksnius, numatęs, kad vietoj ankstesnių kursų būtų kuriamas pastovus technikumai. Jis kreipėsi į tris iškilias organizacijas: Vilniaus žydų bendruomenę, Lenkijoje pradėjusius kurtis EKOPO (rus. Еврейский комитет помощи жертвам войны) regioninį komitetą ir ORT (pranc. Organisation Reconstruction Travail), kad jie finansuotų mokyklą. Šios organizacijos prisiėmė išpareigojimą padengti didžiąją dalį įstaigos išlaidų: EKOPO – turtingiausias partneris, išpareigojo padengti 40 proc., Bendruomenė – 20 proc., ORT – 20 proc., likusią dalį planavome padengti mokesčiais ir renginių pajamomis. EKOPO komitetas ir Vilniaus žydų bendruomenė – du ramsčiai, kuriais planavome remtis, staiga nutraukė savo išpareigojimus. Mus iš šios beviltiškos padėties išgelbėjo ORT komitetas, kuris tada išpareigojo subsidijuoti mokyklą.⁶⁴

⁵⁶ Plačiau žr. Guzenberg, I. *Vilnius: Traces of the Jerusalem of Lithuania: Memorable Sites of Jewish History and Culture: A Guidebook* / Translated from Russian by S. Shatalova and V. Sapozhnikov. Vilnius: Pavilniai, 2021, p. 410–415.

⁵⁷ Čia ir toliau pateikiami duomenys paimti iš: Endzinas, A. *Specialiojo mokslo raidos Lietuvoje bruožai. I dalis*. Vilnius: Lietuvos TSR aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo ministerija, 1974, p. 174–178, 182–186.

⁵⁸ YIVO archyvas, f. RG21, ap. 2, l. 1.

⁵⁹ Schreiber, M. *Der yiddisher tekhnischer litsey in Vilne*, skiltis 251.

⁶⁰ *Еврейский техникум в Вильне*. World ORT Archive, 1928 (?), l. 1. Prieiga per internetą: <https://ortarchive.ort.org/media/documents/lithuania/history-and-description-of-the-vilna-jewish-technical-school-c-1928> [žiūrėta 2024-03-15].

⁶¹ Žr. Jaskiewicz, M. Jeorzolima Pólnocy: żydzi w Wilnie od końca XIX wieku do roku 1941. *Znad Wilii: kwartalnik – Wilno*, 2018, Nr. 3 (75), s. 98. Taip pat prieiga per internetą: <http://www.znadwiliwilno.lt/wp-content/uploads/2019/02/Znad-Wilii-75-2.pdf> [žiūrėta 2024-03-15].

⁶² Žr. YIVO archyvas, f. RG47, ap. 78–129; LNB Rankraščių fondas, f. 235, b. 10–12.

⁶³ Žr. YIVO archyvas, f. RG47, ap. 97; f. RG47, ap. 78; f. RG21, ap. 3, l. 5–12.

⁶⁴ Pludermacher, G. *Le lycée technique juif de Vilna. La merveilleuse histoire de son développement*, p. 302–303.

Kuo išskirtinis buvo Vilniaus ORT technikumai? L. Shapiro savo „ORT istorijoje“ vienintelei mokyklai skiria atskirą skyrelį – „Vilniaus technikumai“ („The Vilna Technicum“)⁶⁵. Tiesa, šiame skyrelyje Vilniaus ORT technikumą jis išskiria tik iš to meto Lenkijos ORT mokyklų. Įskaitant Vilniaus ORT technikumą, Lenkijoje 1937 m. veikė 18 ORT dieninių mokyklų, 28 dirbtuvės suaugusiesiems ir 20 specialiųjų kursų, skirtų amatams tobulinti⁶⁶. Kad Technikumas – išskirtinė žydų profesinio švietimo institucija būtent Lenkijoje, grįstų ir faktai, kad į ją buvo vykstama mokyti iš visos Lenkijos (išskyrus Aukštutinę Sileziją ir Poznanę). 1923 m. Berlyne išleistame ORT leidinyje rašoma, kad Vilniaus ORT technikumai – vienintelė tokio tipo, t. y. teikianti vidurinę techninę išsilavinimą, žydų mokykla Lenkijoje, todėl norintys joje studijuoti žydai suvažiuoja iš visos Lenkijos miestų ir miestelių⁶⁷. Pagal Technikumo direktoriaus M. Šraiberio pateiktą 1935 m. mokinių statistiką, net 70 proc. jų buvo atvykę iš kitų Lenkijos vietų ir tik 30 proc. iš Vilniaus ir apylinkių⁶⁸.

Tačiau yra ir dar aukštesnių Vilniaus ORT technikumų įvertinimų, išskiriančių jį ne tik iš Lenkijos, bet ir visos Rytų Europos ir visos ORT organizacijos. J. Raderio vertinimu,

*ORT programos viršūnė Lenkijoje buvo Vilniaus technikumai [...] ši mokykla tapo garsi visoje Rytų Europoje kaip pagrindinė techninė institucija.*⁶⁹

Dina Abramowicz (1909–2000) pasakoja:

*Iš visų ORT remiamų mokyklų Rytų Europoje Vilniaus technikumai buvo pati pavyzdinčiausia, ji teikė aukščiausius profesinius laipsnius. Lenkijos švietimo valdžia suteikė jai licėjaus statusą (tai yra JAV koledžo atitikmuo).*⁷⁰

L. Frenkielis taip pat rašo, kad ORT technikumų įkūrimas Vilniuje iš tikrųjų buvo didžiausias ORT pasiekimas tarpukariu⁷¹, o G. Estraichas nepagalai tarpukario Vilniaus ORT technikumui tokių įvertinimų kaip „ORT edukacinio tinklo flagmanas“⁷².

Iš viso tuo metu ORT Europoje globojo 44 profesines dienas mokyklas (neiškiriant technikumų) su 3481 mokiniais, 64 suaugusiųjų dirbtuves su 2594 mokiniais, 25 tobulinimosi ir specialiuosius kursus su 1480 mokinių⁷³. Pažvelgus į dar detalesnę 1937 m. atskirų šalių (Bulgarijos, Latvijos, Lenkijos, Lietuvos, Prancūzijos, Rumunijos, Vokietijos) statistiką galima pastebėti, kad nė viena iš išvardytų 44-ių dieninių ORT profesinių mokyklų neturėjo technikumų vardo, išskyrus Vilniaus⁷⁴. Taigi, atrodo, ne per drąsu būtų teigti, kad tarpukariu Vilniaus ORT technikumai buvo prestižiškiausia visos ORT organizacijos mokykla.

⁶⁵ Shapiro, L. *The History of ORT: A Jewish Movement for Social Change*, p. 102; be aprašytos Berlyno mokyklos („The Berlin School“), įkurtos tik 1937 m., kurios dalis 1939 m. išsikėlė į Lidsą Didžiojoje Britanijoje, o likusioji veikė iki 1943 metų. Žr. *ibidem*, p. 174–176.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 182. Taip pat žr. Eck, N. The Educational Institutions of Polish Jewry (1921–1939). *Jewish Social Studies*, 1947, Vol. 9, No. 1, p. 31, taip pat prieiga per internetą: <http://www.jstor.org/stable/4464736> [žiūrėta 2024-03-15]; Commission on European Jewish Cultural Reconstruction. Supplement: Tentative List of Jewish Educational Institutions in Axis-Occupied Countries. *Jewish Social Studies*, 1946, Vol. 8, No. 3, p. 81, taip pat prieiga per internetą: <http://www.jstor.org/stable/4464734> [žiūrėta 2024-03-15].

⁶⁷ *Verband der Gesellschaften zur Förderung des Handwerks und der Landwirtschaft unter den Juden „ORT“: 1880–1923*. Berlin: Verlag „ORT“, 1923, S. 17–18. Taip pat prieiga per internetą: https://ortarchive.ort.org/fileadmin/d/world_ort_headquarters/d05a114.pdf [žiūrėta 2024-03-15].

⁶⁸ Schreiber, M. *Der Vilner yiddisher tehnikum fun „ORT“*, p. 320.

⁶⁹ Rader, J. *By the Skill of their Hands: The Story of ORT*, p. 36.

⁷⁰ Abramowicz, D. My Father's Life and Work. In: Abramowicz, H. *Profiles of a Lost World: Memoirs of East European Jewish Life before World War II* / Translated by E. Z. Dobkin; Eds. D. Abramowicz and J. Shandle. Detroit: Wayne State University Press, 1999, p. 27.

⁷¹ Frenkiel, L. V. *Souvenirs: From the Diary of L. V. Frenkiel*, p. 50.

⁷² Estraiakh, G. Introduction. In: *Educating for Life: New Chapters in the History of ORT* / Eds. R. Bracha, A. Drori-Avraham, G. Yantian. London: World ORT, 2010, p. 20. Taip pat prieiga per internetą: https://ortarchive.ort.org/fileadmin/d/history_books/d21a028.pdf [žiūrėta 2024-03-15].

⁷³ Žr. „ORT“ – *Union: Extent of its Constructive Work in Europe*. Paris: „ORT“ – Union Central Board, January 1937, p. 2. Taip pat prieiga per internetą: <https://ortarchive.ort.org/media/documents/world-ort/ort-union-extent-of-its-constructive-work-in-europe-report-january-1937> [žiūrėta 2024-03-15].

⁷⁴ *Ibidem*, p. 2. II lentelėje „ORT“ in POLAND: I Vocational Education (contin.)“ yra atskira skiltis „TECHNICUM at WILNO“. Žr. *ibidem*, p. [4].

Vilniaus ORT technikumą tiek iš ORT organizacijos, tiek iš Lenkijos techninių mokyklų išskyrė jau pavadinimas – jokia kita ORT mokykla pavadinime neturėjo žodžio „technikumas“. Technikumai atsirado Vokietijoje, todėl Lenkijoje tokio tipo mokyklos perėmė šį pavadinimą tik po Antrojo pasaulinio karo. Kaip rašoma Brokhauso enciklopedijoje, technikumų prototipas buvo Mitveidos (Saksonijos regionas, Vokietija) privatus technikumai, įkurtas dar 1867 metais⁷⁵. Įdomu, kad Vilniaus ORT technikumai žinojo apie šią mokyklą ir į ją lygiavosi. Vilniaus ORT technikumų vadovybė 1932 m. į Čikagą (turbūt jos Techninį koledžą) siųstame laiške išreiškė pageidavimą dalyvauti brėžinių mainų programoje su to paties ar panašaus tipo mokykla ir kaip pavyzdį paminėjo būtent Mitveidos technikumą. Tame pačiame laiške pabrėžiama, kad Vilniaus ORT technikumai yra aukštesnio lygio nei įprasta vidurinė techninė mokykla⁷⁶. Taigi, ORT technikumai buvo žemesnio rango nei aukštoji mokykla – politechnikumas, bet aukštesnio nei amatų mokykla ar techninė mokykla. Technikumai teikė aukštesnįjį vidurinį profesinį išsilavinimą.

Ką galima pasakyti apie ORT technikumų teisinį statusą? Šią problemą iškėlė jau G. Pludermacheris. Savo tekste jis rašo:

[...] daugelį metų Technikumo teisinė padėtis liko neapibrėžta. Jis veikė be oficialaus leidimo. 1931 m. Technikumo likimas net buvo pakibęs ant plauko ir, galima sakyti, kad jį išgelbėjo stebuklas. Buvo suplanuotas griežtas patikrinimas. Technikumas gavo reikiamą leidimą, tačiau jam buvo nurodyta pakeisti pavadinimą.⁷⁷

Taigi, pagal G. Pludermacherį, pirmąjį savo veiklos dešimtmetį Vilniaus ORT technikumai veikė pusiau legaliai.

Iš tikrųjų, technikumų teisinio statuso klausimas pirmajame jo veiklos dešimtmetyje išlieka neaiškus. Yra išlikęs 1922 m. liepos 20 d. Technikumo raštas Vilniaus mokyklų apskrities kuratorijai (lenk. *Kuratorjum Okręgu Szkolnego Wileńskiego*), kuriame teigiama, kad Švietimo departamente (lenk. *Departament Oświaty*) Technikumas buvo įregistruotas jau 1920 m. gruodžio 28 d., o patvirtintas 1922 m. kovo 22 dieną⁷⁸. Tačiau yra ir kitas dokumentas – 1923 m. lapkričio 29 d. Vilniaus kuratorijos raštas ORT valdybai apie tai, kad kuratorija negali patvirtinti gavusi Vilniaus ORT technikumų statuto su priedais, kaip to reikalauja Religijinių konfesijų ir švietimo ministerija (lenk. *Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego*)⁷⁹. Nėra žinoma, kaip išsprendė šis klausimas, nes pagrindinis įteisinimo dokumentas – Technikumo statutai – nei ORT, nei YIVO, nei Lietuvos archyvuose nėra rasti. Yra išlikęs tik labai vėlyvas, Mechanikos licėjaus laikų (1938–1939 m. ORT technikumai jau buvo pervadinti Mechanikos licėjumi), statuto juodraštis⁸⁰, taip pat jau minėti Vilniaus ORT amatų mokyklos laikinieji statutai. Kaip bebūtų, Vilniaus ORT technikumai nuo 1923 m. nuolat įtraukiami į Vilniaus adresų knygas⁸¹, tad vargu ar galima teigti, kad jis veikė nelegaliai ar pusiau legaliai.

Vilniaus žydų technikumų klausimas buvo iškilęs porą kartų. 1932 m. dėl Lenkijos švietimo reformos Vilniaus technikumai buvo pervadinti į Privačią techninę mokyklą (lenk. *Prywatna Męska Szkoła*

⁷⁵ Техникум. In: *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. Т. 33. С.-Петербург, 1901, с. 120–121.

⁷⁶ Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. 287, ap. 35, b. 32, l. 196. Laiško antraštė – „International Drowning Exchange, Chicago“, data – 1932-12-07.

⁷⁷ Pludermacher, G. *Le lycée technique juif de Vilna. La merveilleuse histoire de son développement*, p. 313.

⁷⁸ Do Kuratorjum okręgu szkolnego wileńskiego. YIVO archyvas, f. RG21, ap. 2, l. 4.

⁷⁹ LCVA, f. 287, ap. 35, b. 30, l. 5.

⁸⁰ YIVO archyvas, f. 21, ap. 3.

⁸¹ Žr., pavyzdžiui: *Kalendarz Wileński informacyjny: księga adresowa miasta Wilna i ziemi wileńskiej*. Rocznik 20. Wilno: nakładem i drukiem Józef Zawadzki, 1925, s. 150, taip pat prieiga per internetą: <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/184302/edition/186425/content> [žiūrėta 2024-03-15]; *Kalendarz Wileński informacyjny: księga adresowa miasta Wilna*. Rocznik 23. Wilno: nakładem i drukiem Józef Zawadzki, 1928, s. 109, taip pat prieiga per internetą: https://kpbc.umk.pl/Content/186429/PDF/Czasopisma_197_04_HD007.pdf [žiūrėta 2024-03-15].

Techniczna Żydowska)⁸², o 1938 m. – į Mechanikos licėjų (lenk. *Prywatne Męskie Liceum Mechaniczne*)⁸³. Pervadinimas į Mechanikos licėjų buvo laikomas mokyklos statuso pakėlimu, palyginti su pavadinimo dėmeniu „techninė mokykla“⁸⁴. Lenkijoje po 1932 m. švietimo reformos profesinės mokyklos pagal rangą⁸⁵ buvo skirstomos į tokias kategorijas: žemesniojo lygio (lenk. *stopnia niższego*); gimnazijos lygio (lenk. *stopnia gimnazjalnego*); licėjaus lygio (lenk. *stopnia licealnego*). Iš tokio skirstymo matyti, kad licėjaus lygis atitinka aukštesnįjį vidurinį išsilavinimą.

Pati mokykla 1939 m. savo rangą apibūdino taip:

*mūsų mokykla visada priklausė vidurinių techninių mokyklų tipui*⁸⁶;

*[1938 m.] Mokyklų valdžia nusprendė, kad mūsų mokykla turi būti pertvarkyta į mechaninį licėjų, t. y. aukščiausių vidurinių mokyklų tipą, kurio užduotis yra ruošti technikus kaip inžinierių padėjėjus.*⁸⁷

O 1938 m. organizacijos *World ORT Union* ataskaitoje sakoma, kad Lenkijoje po kelerių metų pastangų įvyko normalizacija – Lenkijos ORT mokyklos pagaliau tapo remiamomis vyriausybės, o jų teikiami diplomai įgavo tokią pat vertę kaip ir valstybinių mokyklų⁸⁸.

Su kuo turėtume lyginti Vilniaus ORT technikumą kaip licėjaus lygio mokyklą? Vilniaus mokyklų apygardoje prie techninių licėjų buvo priskirta tik tai Valstybinė techninė maršalkos Pilsudskio vardo mokykla (lenk. *Państwowa Szkoła Techniczna im. Marszałka Piłsudskiego*), 1922 m. įkurta Vilniuje ir 1927 m. įsikūrusi adresu Holendernia 12 (dab. Vilniaus technologijų ir dizaino kolegija, Olandų g. 16). Žinoma, Pilsudskio vardo mokykla kiekybiškai lenkė žydų Mechanikos licėjų – tiek mokinių ir klasių skaičiumi, tiek ir rengiamomis specialybėmis. 1932 m. čia buvo 7 fakultetai: Mechanikos ir pramonės, Geležinkelių mechanikos ir elektros, Melioracijos, Statybos, Kelių ir vandens, Matininkų, Elektros. 1931–1932 mokslo metais Valstybinėje techninėje maršalkos Pilsudskio vardo mokykloje iš viso mokėsi 754 mokiniai⁸⁹. O ORT Vilniaus technikum duomenys 1931 m. pradžioje yra tokie: iš viso mokinių – 265; klasės – 6; skyriai – 2: Mechanikos ir Elektrotechnikos⁹⁰.

Tačiau mokyklos prestižiškumą lėmė ne tiek absoliutus mokinių skaičiai, kiek absolventų pasiekimai. Vilniaus ORT technikum studentų 1937 m. statistika parodė, kad net 50 proc. absolventų emigruoja (todėl Technikumo mokymo programoje tiek daug dėmesio skiriama teorinėms žinioms)⁹¹.

⁸² YIVO archyvas, f. 21, ap. 95. Taip pat žr. *Księga adresowa m. Wilna: wileński kalendarz informacyjny. Rocznik 28*. Wilno: nakładem i drukiem Józef Zawadzki, 1933, s. 112, taip pat prieiga per internetą: <https://pbc.biaman.pl/dlibra/publication/12104/edition/11570?language=pl> [žiūrėta 2024-03-15].

⁸³ Žr. *Dziennik urzędowy Kuratorium Okręgu Szkolnego Wileńskiego, Rok XV, Nr. 6–7*. Wilno, 1 czerwca 1938, s. 201, taip pat prieiga per internetą: <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/460539/edition/435779/content> [žiūrėta 2024-03-15]; *Księga adresowa m. Wilna: wileński kalendarz informacyjny. Rocznik 34*. Wilno: nakładem i drukiem Józef Zawadzki, 1939, s. 119, taip pat prieiga per internetą: <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/184345/edition/186455/content> [žiūrėta 2024-03-15].

⁸⁴ Žr. dokumentą: LCVA, f. 287, ap. 35, b. 32, l. 168.

⁸⁵ *Informator szkół zawodowych Okręgu Szkolnego Wileńskiego*. Wilno: Dziennik Urzędowy Kuratorium Okr. Szk. Wileńskiego, 1937. Taip pat prieiga per internetą: <https://pbc.biaman.pl/dlibra/publication/6165/edition/6215/content?ref=L3B1YmxpY2F0aW9uLzlxNTEvZWRRpdGlvb3RpdG9yMzE3> [žiūrėta 2024-03-15]. Deja, dėl kažin kokių priežasčių šiame žinyne žydų Mechanikos licėjus nėra net paminėtas. Apie profesinių mokyklų skirstymą Lenkijoje taip pat žr. Mauersberg, S. Ustawa o ustroju szkolnictwa z marca 1932 roku. In: *Historia wychowania: wiek XX* / Red. J. Miąso. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1981, s. 64. Apie ikireforminį (iki 1932 m.) skirstymą žr. Mauersberg, S. Kształcenie i doksztalcanie zawodowe. In: *Historia wychowania: wiek XX* / Red. J. Miąso. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1981, s. 41.

⁸⁶ YIVO archyvas, f. 21, ap. 16, l. 20: 1939-09-25 datuotas mokyklos aprašymas yra adresuotas Vilniaus mokyklų apskrities kuratorijai.

⁸⁷ *Ibidem*.

⁸⁸ Remiamasi Rader, J. *By the Skill of their Hands: The Story of ORT*, p. 33.

⁸⁹ *Księga dziesięciolecia Państwowej Szkoły Technicznej imienia Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie: 1922–1932* / Red. M. Świdziński. Wilno: Państwowa Szkoła Techniczna im. Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie, Wilno, 1932, s. 7–8. Taip pat prieiga per internetą: <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/20366/edition/29912/content?ref=L2NvbGxIY3Rpb25kZXNjcmldwGlvb3RpdG9yMzE3> [žiūrėta 2024-03-15]. Čia pateikiami ir mokyklos absolventų skaičiai.

⁹⁰ LCVA, f. 287, ap. 35, b. 33, l. 1.

⁹¹ „Letter from the Vilner private yidische tekhnishe shul- Vilna Private Jewish Technical School to ORT Poland“, Vilne, 1937. YIVO archyvas, f. 21, ap. 17, l. 1. Prieiga per internetą: <http://polishjews.yivoarchives.org/archive/index.php?p=collections/controlcard&id=23204> [žiūrėta 2024-03-15].

Detalesnę statistiką 1935 m. pateikia Vilniaus ORT technikumasis direktorius M. Šraiberis: iš 303 absolventų, kurie pilnai baigė mokyklą, 106 dirbo Lenkijoje, 23 – Palestinoje, 22 – Sovietų Sąjungoje, 18 – Prancūzijoje, 14 – kitose šalyse (Afrikoje, Argentinoje, Australijoje, Kuboje, JAV), 30 mokėsi Belgijos ir Prancūzijos aukštosiose mokyklose (toliau pateikia kitą skaičių – 17), net 75 dirbo atsakingose pareigose – technikai, dirbtuvių vadovais, prižiūrėtojais, pagalbiniais inžinieriais, instruktoriais, mechanikai ir mašinistais prie didelių mašinų⁹². Tiesa, ši statistika apima tik 213 absolventų, kai apie kitus 90 nėra duomenų.

Mokyklos rangą, tikėtina, labiausiai lėmė dėstomi dalykai, o tai galėjo užtikrinti tik kompetentingas mokytojų personalas. Vilniaus technikumasis galėjo pasigirti, kad jame dėsto inžinieriaus diplomą turintys mokytojai, baigę mokslus įvairiose Europos ir Rusijos mokyklose. Štai keletas 1927 m. technikumasis dėščiusių inžinierių biogramų⁹³:

- Aronas Kremeris, g. 1865 m. Švenčionyse, baigė Vilniaus realinę mokyklą 1884 m. (7 mokslo metai), Tulūzos elektrotechnikos institutą 1914 m. (3 mokslo metai); darbo praktika: vyriausiasis prižiūrėtojas Aženo elektros signalų kompanijoje 1915–1920 m.; dėstomi dalykai: bendroji elektrotechnika, elektrinių mašinų konstrukcijos;
- Eufemijus Finas, g. 1869 m. Vilniuje, baigė Vilniaus realinę mokyklą 1889 m. (7 klasės), mechaniką Miuncheno politechnikumasis įgydamas inžinieriaus diplomą 1894 m.; dėstomi dalykai: mašinų dalių konstrukcija, vadovavimas šaltkalvių dirbtuvėms;
- Michalas Gordonas, g. 1887 m. Peterburge, baigė gimnaziją prie reformatų mokyklos Peterburge 1906 m. (8 mokslo metai), elektrotechniką Peterburgo politechnikumasis 1916 m. (6 mokslo metai); dėstomi dalykai: specialioji elektrotechnika, silpnosios srovės, elektros tinklai, matavimo prietaisai, elektrinės, vadovavimas diplominiams projektams;
- Markas Idelsonas, g. 1885 m. Vilniuje, išlaikė 8 klasių vidurinės mokyklos egzaminus Prancūzijoje, baigė Nansi elektrotechnikos ir mechanikos institutą 1911 m. (3 mokslo metai); darbo praktika: praktikantas Vilniaus miesto elektrinėje, monteris *Westinghouse Cooper-Hewitt* fabrike Prancūzijoje; dėstomi dalykai: žemoji ir aukštoji matematika, fizika;
- Jozefas Janovas, g. 1884 m. Vilniuje; baigė 1-ąją Vilniaus gimnaziją 1903 m. (8 klasės), mechaniką Miuncheno politechnikumasis 1909 m. (6 mokslo metai); darbo praktika: Miuncheno Krauzės lokomotyvų fabrikas 1909–1910 m., dėstomi dalykai: techninė braižyba, metalų technologija, braižymo geometrija;
- Izaokas Punkskis, g. 1896 m. Druskininkuose, baigė Vilniaus Kagano privačią gimnaziją 1917 m. (8 klasės), statybą Vienos politechnikumasis 1927 m. (5 mokslo metai);
- Mateušas Šraiberis, g. 1887 m. Vilniuje, baigė 2-ąją Vilniaus gimnaziją (8 klasės), mechaniką Varšuvos politechnikumasis 1914 m. (5 mokslo metai); dėstomi dalykai: teorinė mechanika, mašinų dalys, garo mašinos, vandens turbinos ir svirtys;
- Jankelis Trokas, g. 1901 m. Breslaujos paviete, brandos egzaminus išlaikė Charkove, baigė Charkovo technologijų institutą (5 mokslo metai) 1921 m.; dėstomi dalykai: medžiagų atsparumas, degimo varikliai, garo katilai, mašinų dalių frezavimas ir konstrukcija.

Svarbu paminėti ir tai, kad ORT technikumasis mokytojai rašė savo dėstomų dalykų vadovėlius. Technikumasis buvo dėstoma jidiš kalba⁹⁴, tad rašant reikėjo kurti ir terminiją šia kalba. Pagal parašytų vadovėlių puslapių skaičių mokytojai rikiavosi tokia tvarka: Arkadijus Kremeris – 5 dalių vadovėlis „Elektrotechnika“ (1047 p.); Matitjahu Šraiberis – „Mechanika“ (272 p.), „Kūginiai krumpliaraičiai“ (150 p.), „Cilindriniai krumpliaraičiai“ (118 p.), „Sraigčiai“ (17 p.), „Vandens turbinos“ (39 p.), „Nišos“ (33 p.);

⁹² Schreiber, M. *Der Vilner yiddisher tehnikum fun „ORT“*, p. 321.

⁹³ YIVO archyvas, f. 21, ap. 70.

⁹⁴ J. Raderio duomenimis, Lenkijos ORT mokyklose (jų buvo dešimtyje miestų) buvo mokoma jidiš kalba. Žr. Rader, J. *By the Skill of their Hands: The Story of ORT*, p. 33–34.

Jankielis-Leibas Trokas – „Medžiagų stiprumas“ (186 p.), „Garo katilai“ (171 p.), „Grafostatika“ (63 p.), „Aukštoji matematika“ (56 puslapiai)⁹⁵.

Įdomumo dėlei galima paminėti ir tai, kad tarp Vilniaus ORT komiteto narių ir ORT technikumų vadovybės buvo nemažai Bundo⁹⁶ narių. Minėtini keli iš jų: žymiausias – Arkadijus Kremeris, vadinamas Bundo tėvu, Boruchas Kahan-Virgili, kurio vardu Vilniuje įkurtame YIVO institute buvo pavadinta pro-aspirantūros programa, Izraelis Okunis – pirmasis ORT technikumų direktorius, Juzefas Jaszunskis – visos Lenkijos ORT komiteto vadovas, inžinierius Markas Idelsonas.

Technikumai gyvavo iki 1940 m. sovietų okupacijos, kai tų pačių metų rugpjūčio 6 d. buvo uždaryta Lietuvos ORT draugija, o jos Vilniaus technikumai prijungtas prie Vilniaus valstybinio technikumų (buvusios Valstybinės techninės mokyklos Pilsudskio vardo mokyklos).

Išvados

ORT yra seniausia žydų profesinio švietimo organizacija, įkurta žydų finansinio ir intelektualinio elito atstovų Sankt Peterburge 1880 metais. Postūmis įkurti organizaciją buvo Rusijos caro Aleksandro II vykdyta laisvėjimo politika, konkrečiai – 1865 m. įsakas, leidęs kvalifikuotiems amatininkams apsigyventi visoje Rusijoje už žydų sėslumo ribas. Organizacijos tikslas ir buvo padėti žydų visuomenei prisitaikyti prie naujųjų laikų ekonominių sąlygų, pereinant prie gamybinio darbo. 1921 m. perkeliama organizacijos centras į Berlyną ir įkuriant pasaulinę organizaciją *World ORT Union*, itin daug nuveikė ir Vilniaus ORT atstovai.

Remiantis tiek istoriografiniais duomenimis, tiek ir ORT dokumentacija galima teigti, kad Vilniaus ORT technikumai (nuo 1932 m. Privati techninė mokykla, nuo 1938 m. Techninis licėjus) savo veikimo laikotarpiu (1921–1940 m.) buvo prestižiškiausia žydų profesinio švietimo mokykla tiek Lenkijoje, tiek ir visoje ORT organizacijoje. Technikumų vardas tuometinėje Lenkijoje buvo naujas ir išskirtinis, perimtas iš vokiškos švietimo sistemos. Technikumai teikė aukštesnįjį vidurinį išsilavinimą, kurį galiausiai pripažino ir Lenkijos valdžia, 1938 m. suteikdama jam licėjaus vardą. Baigę šią mokyklą absolventai įgydavo techniko (inžinieriaus padėjėjo) diplomą, galėjo tiek iškart įsidarbinti, tiek ir tęsti studijas užsienio aukštesiose technikos mokyklose.

ORCID

Mangirdas Bumblauskas <https://orcid.org/0009-0008-4883-2961>

Interesų konfliktas

Autorius deklaruoja, kad jokio interesų konflikto nėra.

Šaltinių ir literatūros sąrašas

Šaltiniai

„ORT“ – *Union: Extent of its Constructive Work in Europe*. Paris: „ORT“ – Union Central Board, January 1937. Taip pat prieiga per internetą: <https://ortarchive.ort.org/media/documents/world-ort/ort-union-extent-of-its-constructive-work-in-europe-report-january-1937> [žiūrėta 2024-03-15].

⁹⁵ Pludermacher, G. *Le lycée technique juif de Vilna. La merveilleuse histoire de son développement*, p. 311.

⁹⁶ Bundas – žydų socialdemokratų partija, įkurta Vilniuje 1897 metais.

- Dziennik urzędowy Kuratorium Okręgu Szkolnego Wileńskiego*, Rok XV, Nr. 6–7. Wilno, 1 czerwca 1938, s. 178–232. Taip pat prieiga per internetą: <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/460539/edition/435779/content> [žiūrėta 2024-03-15].
- Informator szkół zawodowych Okręgu Szkolnego Wileńskiego*. Wilno: Dziennik Urzędowy Kuratorium Okr. Szk. Wileńskiego, 1937. Taip pat prieiga per internetą: <https://pbc.biaman.pl/dlibra/publication/6165/edition/6215/content?ref=L3B1YmxpY2F0aW9uLzIxNTEvZWZWRpdGlubi8yMzE3> [žiūrėta 2024-03-15].
- YIVO archyvas, f. RG21 („ORT Technicum in Vilna“). Prieiga per internetą: <https://archives.cjh.org/repositories/7/resources/19977> [žiūrėta 2024-03-15].
- YIVO archyvas, f. RG47 („Records of the ORT Society, Vilna“). Prieiga per internetą: <https://archives.cjh.org/repositories/7/resources/19968> [žiūrėta 2024-03-15].
- Kalendarz Wileński informacyjny: księga adresowa miasta Wilna i ziemi wileńskiej. Rocznik 20*. Wilno: nakładem i drukiem Józef Zawadzki, 1925. Taip pat prieiga per internetą: <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/184302/edition/186425/content> [žiūrėta 2024-03-15].
- Kalendarz Wileński informacyjny: księga adresowa miasta Wilna. Rocznik 23*. Wilno: nakładem i drukiem Józef Zawadzki, 1928. Taip pat prieiga per internetą: https://kpbc.umk.pl/Content/186429/PDF/Czasopisma_197_04_HD007.pdf [žiūrėta 2024-03-15].
- Księga adresowa m. Wilna: wileński kalendarz informacyjny. Rocznik 28*. Wilno: nakładem i drukiem Józef Zawadzki, 1933. Taip pat prieiga per internetą: <https://pbc.biaman.pl/dlibra/publication/12104/edition/11570?language=pl> [žiūrėta 2024-03-15].
- Księga adresowa m. Wilna: wileński kalendarz informacyjny. Rocznik 34*. Wilno: nakładem i drukiem Józef Zawadzki, 1939. Taip pat prieiga per internetą: <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/184345/edition/186455/content> [žiūrėta 2024-03-15].
- Księga dziesięciolecia Państwowej Szkoły Technicznej imienia Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie: 1922–1932* / Red. Michał Świdziński. Wilno: Państwowa Szkoła Techniczna im. Marszałka Józefa Piłsudskiego w Wilnie, Wilno, 1932. Taip pat prieiga per internetą: <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/20366/edition/29912/content?ref=L2NvbGxly3Rpb25kZXNjcmlwdGlubi81Ng> [žiūrėta 2024-03-15].
- Lietuvos centrinis valstybės archyvas (LCVA), f. 287 („Žydų mokslo institutas (JIVO) Vilniuje (Žydovski institut naukowsy (JIWO) w Wilnie“).
- Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Rankraščių fondas, f. 235 („Žydų profesinio švietimo tinklas ORT Vilniuje ir Lietuvoje“).
- Records of the ORT Society, Vilna. *Center for Jewish History*. Prieiga per internetą: <https://archives.cjh.org/repositories/7/resources/19968> [žiūrėta 2024-03-15].
- Verband der Gesellschaften zur Förderung des Handwerks und der Landwirtschaft unter den Juden „ORT“: 1880–1923*. Berlin: Verlag „ORT“, 1923. Taip pat prieiga per internetą: https://ortarchive.ort.org/fileadmin/d/world_ort_headquarters/d05a114.pdf [žiūrėta 2024-03-15].
- World ORT Archive*. Prieiga per internetą: <https://ortarchive.ort.org/> [žiūrėta 2024-03-15].
- Аронсон, Григорий. *Возникновение «ОРТ»: страница из истории русско-еврейской интеллигенции*. Берлин, 1930 [mašinėraštis]. *World ORT Archive*. Prieiga per internetą: <https://ortarchive.ort.org/media/documents/history-books/history-of-the-founding-of-ort-by-grigory-aronson-1930> [žiūrėta 2024-03-15].
- Виленский курьер – наша копейка*. Вильна, 1909–1915 гг.
- Еврейский техникум в Вильне*. *World ORT Archive*, 1928 (?). Prieiga per internetą: <https://ortarchive.ort.org/media/documents/lithuania/history-and-description-of-the-vilna-jewish-technical-school-c-1928> [žiūrėta 2024-03-15].
- Отчет общества ремесленного и земледельческого труда среди евреев в России за 1911 год*. С.-Петербург, [1912]. Taip pat prieiga per internetą: <https://ortarchive.ort.org/fileadmin/d/russia/d07a281.pdf> [žiūrėta 2024-03-15].

Отчет общества ремесленного и земледельческого труда среди евреев в России за 1912 год. С.-Петербург, [1913]. Taip pat prieiga per internetą: <https://ortarchive.ort.org/fileadmin/d/russia/d07a282.pdf> [žiūrėta 2024-03-15].

Отчет общества ремесленного и земледельческого труда среди евреев в России за 1914 год. С.-Петербург, 1915. Taip pat prieiga per internetą: <https://ortarchive.ort.org/fileadmin/d/russia/d07a284.pdf> [žiūrėta 2024-03-15].

Literatūra

Abramowicz, Dina. My Father's Life and Work. In: Abramowicz, Hirsz. *Profiles of a Lost World: Memoirs of East European Jewish Life before World War II* / Translated by Eva Zeitlin Dobkin; Eds. Dina Abramowicz and Jeffrey Shandle. Detroit: Wayne State University Press, 1999, p. 18–35.

Abramowicz, Hirsz. *Profiles of a Lost World: Memoirs of East European Jewish Life before World War II* / Translated by Eva Zeitlin Dobkin; Eds. Dina Abramowicz and Jeffrey Shandle. Detroit: Wayne State University Press, 1999.

Commission on European Jewish Cultural Reconstruction. Supplement: Tentative List of Jewish Educational Institutions in Axis-Occupied Countries. *Jewish Social Studies*, 1946, Vol. 8, No. 3, p. 1–95. Taip pat prieiga per internetą: <http://www.jstor.org/stable/4464734> [žiūrėta 2024-03-15].

Eck, Nathan. The Educational Institutions of Polish Jewry (1921–1939). *Jewish Social Studies*, 1947, Vol. 9, No. 1, p. 3–32. Taip pat prieiga per internetą: <http://www.jstor.org/stable/4464736> [žiūrėta 2024-03-15].

Endzinas, Arnoldas. *Specialiojo mokslo raidos Lietuvoje bruožai. I dalis*. Vilnius: Lietuvos TSR aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo ministerija, 1974.

Estraikh, Gennady. A Quest for Integration: Nikolai Bakst and 'His' ORT, 1880–1904. In: *Educating for Life: New Chapters in the History of ORT* / Eds. Rachel Bracha, Adi Drori-Avraham, Geoffrey Yantian. London: World ORT, 2010, p. 26–39. Taip pat prieiga per internetą: https://ortarchive.ort.org/fileadmin/d/history_books/d21a028.pdf [žiūrėta 2024-03-15].

Estraikh, Gennady. Changing Ideologies of Artisanal “Productivisation”: ORT in Late Imperial Russia. *East European Jewish Affairs*, 2009, Vol. 39, No. 1, p. 3–18. <https://doi.org/10.1080/13501670902750253>

Estraikh, Gennady. Introduction. In: *Educating for Life: New Chapters in the History of ORT* / Eds. Rachel Bracha, Adi Drori-Avraham, Geoffrey Yantian. London: World ORT, 2010, p. 17–23. Taip pat prieiga per internetą: https://ortarchive.ort.org/fileadmin/d/history_books/d21a028.pdf [žiūrėta 2024-03-15].

Frenkiel, L. V. [Leon]. Souvenirs: From the Diary of L. V. Frenkiel. In: *Material and Memoirs: Chapters for the History of ORT*. Geneve: b. l., 1955, p. 45–50. Taip pat prieiga per internetą: https://ortarchive.ort.org/fileadmin/d/history_books/d07a008.pdf [žiūrėta 2024-03-15].

Frenkiel, L. V. [Leon]. Souvenirs: From the Diary of L. V. Frenkiel. In: *Educating for Life: New Chapters in the History of ORT* / Eds. Rachel Bracha, Adi Drori-Avraham, Geoffrey Yantian. London: World ORT, 2010, p. 69–73. Taip pat prieiga per internetą: https://ortarchive.ort.org/fileadmin/d/history_books/d21a028.pdf [žiūrėta 2024-03-15].

Grossman, Moritz. *Yidische Vilne in vort un bild: ilustrirter almanakh*. Wilno: Hirsh Matz, 1925. Taip pat prieiga per internetą: <https://www.epaveldas.lt/preview?id=C1B0004188653> [žiūrėta 2024-03-15].

Guzenberg, Irina. *Vilnius: Traces of the Jerusalem of Lithuania: Memorable Sites of Jewish History and Culture: A Guidebook* / Translated from Russian by Svetlana Shatalova and Vadim Sapozhnikov. Vilnius: Pavilniai, 2021.

Inzhinier Abraham Klebanov – tsu zein 20-yoriker tetikeit in „Hilf durkh arbet“ Vilne: 1905–1925. Vilne: b. l., 1926.

Jaskiewicz, Mieczysław. Jeorzolima Północy: żydzi w Wilnie od końca XIX wieku do roku 1941. *Znad Wili: kwartalnik – Wilno*, 2018, Nr. 3 (75), s. 88–101. Taip pat prieiga per internetą: <http://www.znadwiliwilno.lt/wp-content/uploads/2019/02/Znad-Wilii-75-2.pdf> [žiūrėta 2024-03-15].

Lvovitch, David. The ORT delegation: 1919–1921... In: *Material and Memoirs: Chapters for the History of ORT*. Geneve: b. l., 1955, s. 25–30. Taip pat prieiga per internetą: https://ortarchive.ort.org/fileadmin/d/history_books/d07a008.pdf [žiūrėta 2024-03-15].

- Mauersberg, Stanisław. Kształcenie i doksztalcanie zawodowe. In: *Historia wychowania: wiek XX* / Red. Józef Miąso. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1981, s. 41–43.
- Mauersberg, Stanisław. Ustawa o ustroju szkolnictwa z marca 1932 roku. In: *Historia wychowania: wiek XX* / Red. Józef Miąso. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1981, s. 63–66.
- Nacionalinė bibliotekė atvėrtā parodā „Vilniaus ORT technikumų – langas į ateitį“. *Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo bibliotekā*, 2023 m. balandžio 6 d. Prieiga per internetą: <https://www.lnb.lt/naujienos/9846-nationalineje-bibliotekoje-atvėrtā-parodā-vilniaus-ort-technikumų-langas-i-ateiti> [žiūrėta 2024-03-15].
- Parengti gyvenimui: ORT Lietuvoje: parodos aprašas. *Vilniaus Gaono žydų muziejus*, 2013 m. spalio 9 d. Prieiga per internetą: <https://www.jmuseum.lt/lt/kilnojamosios-parodos/i/249/parengti-gyvenimui.-ort-lietuvoje/> [žiūrėta 2024-03-15].
- Parodā „Vilniaus ORT technikumų – langas į ateitį“. *Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo bibliotekā*, 2023 m. balandžio 4 – gegužės 31. Prieiga per internetą: <https://lnb.lt/parodos/9771-parodā-vilniaus-ort-technikumų-langas-i-ateiti> [žiūrėta 2024-03-15].
- Pludermacher, Gerszon. Le lycée technique juif de Vilna. La merveilleuse histoire de son développement (Tsukunft, 1937, p. 472–480). *Artefact*, 2021, Nr. 15, p. 301–324. <https://doi.org/10.4000/artefact.11796>
- Polonsky, Antony. *The Jews in Poland and Russia: Volume II: 1881 to 1914*. Liverpool: Liverpool University Press, 2019. <https://doi.org/10.2307/j.ctvv41868>
- Puidokaitė, Aistė. Vilniaus ORT technikumų – langas į ateitį. *Tarp knygų*, 2023, Nr. 5, p. 19–21.
- Puidokaitė, Aistė. Dovydas Brudno. *Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo bibliotekā*, 2023 m. sausio 10 d. Prieiga per internetą: <https://blog.lnb.lt/judaika/2023/01/10/dovydas-brudno/> [žiūrėta 2024-03-15].
- Puidokaitė, Aistė. Sutvarkytas Žydų profesinio švietimo tinklo ORT dokumentų fondas. *Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo bibliotekā*, 2024 m. kovo 29 d. Prieiga per internetą: <https://blog.lnb.lt/judaika/2024/03/29/sutvarkytas-zydu-profesinio-svietimo-tinklo-ort-dokumentu-fondas/> [žiūrėta 2024-05-15].
- Puidokaitė, Aistė. Vilniaus ORT žydų technikumų. *Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo bibliotekā*, 2022 m. lapkričio 4 d. Prieiga per internetą: <https://blog.lnb.lt/judaika/2022/11/04/vilniaus-ort-zydu-technikumų/> [žiūrėta 2024-03-15].
- Rader, Jack. *By the Skill of their Hands: The Story of ORT*. Geneva: World ORT Union, 1970. Taip pat prieiga per internetą: https://ortarchive.ort.org/fileadmin/d/history_books/d02a002.pdf [žiūrėta 2024-03-15].
- Ran, Leyzer. *Yerusholayim de-Lite: ilustrirt un dokumentirt*. New York: Vilner farlag, 1974.
- Rosenthal, Herman; Seligsohn, Max; Günzburg, Gabriel Jacob Ben Naphtali Hirz. In: *The Jewish Encyclopedia*, Vol. 6. New York, London, 1904, p. 111. Taip pat prieiga per internetą: <https://www.jewishencyclopedia.com/articles/6949-gunzburg-gabriel-jacob-ben-naphtalhirz> [žiūrėta 2024-03-15].
- Schreiber, Matitjahu. Der yiddisher tekhnikisher litsey in Vilne. In: *Vilner almanakh* / Eds. Grodzenski, Arn Yit-skhok. Vilne: Farlag „Ovnt-kurier“, 1939, skiltys 251–254. Taip pat prieiga per internetą: <https://www.epaveldas.lt/preview?id=C1B0004189124> [žiūrėta 2024-03-15] (Reprinted with an introduction by Isaac Kowalski. Brooklyn: Moriah Offset Co, 1992).
- Schreiber, Matitjahu. Der Vilner yiddisher tekhnikum fun „ORT“. In: *Vilne: a zamelbukh gevidmet der shtot Vilne* / Eds. Ephim H. Jeshurin. New York: Arbeter ring, vilner brentsh, 1935, S. 313–321.
- Shapiro, Leon. *The History of ORT: A Jewish Movement for Social Change* / 2nd ed. London: World ORT, 2010.
- Shapiro, Leon. *The History of ORT: A Jewish Movement for Social Change*. New York: Schocken Books, 1980.
- Singalowsky, Aaron. Aufbau und Umbau: Zum Problem des jüdischen Wirtschaftslebens in Osteuropa. *Der Morgen: Monatsschrift der Juden in Deutschland*, 1927, Vol. 3, Heft 4, S. 355–385. Taip pat prieiga per internetą: <https://sammlungen.ub.uni-frankfurt.de/cm/periodical/titleinfo/2898165> [žiūrėta 2024-03-15].
- Wasser, H. Inżynier Abraham Klebanow. In: *Almanach szkolnictwa żydowskiego w Polsce: trzeci zeszyt okazowy* / Red. Jacob Zineman. Warszawa: Renesans, 1937, s. 69–71. Taip pat prieiga per internetą: <http://mbc.cyfrowemazowsze.pl/Content/80980/00086129 - Almanach-szkolnictwa-zydo-o-w-Polsce-Z-okazowy-3-sygn-K-791.pdf> [žiūrėta 2024-03-15].

- 80 years of ORT: Historical Materials, Documents and Reports*. Geneva: ORT Union, 1960. Taip pat prieiga per internetą: https://ortarchive.ort.org/fileadmin/d/history_books/d04a016.pdf [žiūrėta 2024-03-15].
- Еврейская энциклопедия*, 16 т., С.-Петербургъ: Брокгаузъ-Ефронъ, 1908–1913. Taip pat prieiga per internetą: https://ru.wikisource.org/wiki/Еврейская_энциклопедия_Брокгауза_и_Ефрона [žiūrėta 2024-03-15].
- Еврейский Мир: ежегодник на 1939 год*. Париж: Объединение русско-еврейской интеллигенции в Парижѣ, 1939. Taip pat prieiga per internetą: <https://www.calameo.com/read/002055968ca2fe638133f> [žiūrėta 2024-03-15].
- Моргулис, Михаил Григорьевич. «Что нам делать с русскими евреями?». In: Моргулис, Михаил Григорьевич. *Вопросы еврейской жизни: собрание статей*. С.-Петербург, 1903, с. 294–342 (1 publikacija: Разсвет, 1879, №. 3, с. 99–103; №. 4, с. 139–142; №. 5, с. 176–183; №. 6, с. 222–231).
- Оршанский, Илья Григорьевич. *Русское законодательство о евреях: очерки и исследования*. С.-Петербург: Типография и литография А. Е. Ландау, 1877.
- Слюзбергъ, Генрих. *Дела минувшихъ дней: записки русскаго еврея. Т. 2*. Парижъ, 1933. Taip pat prieiga per internetą: https://vtoraya-literatura.com/pdf/sliozberg_dela_minuvshikh_dnej_tom1_1933_ocr.pdf; https://vtoraya-literatura.com/pdf/sliozberg_dela_minuvshikh_dnej_tom2_1933_ocr.pdf [žiūrėta 2024-03-15].
- Троцкий, Илья. Самодеятельность и самопомощь русского еврейства. In: *Книга о русском еврействе: от 1860-х годов до революции 1917 г.* Нью Йорк, 1960 (герр.: Иерусалим, Москва, Минск, 2002), с. 475–501.
- Техникум. In: *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. Т. 33. С.-Петербург, 1901, с. 120–121.